

# Kökboya

## Prof. Dr. Tuncer Baykara\*

Nebâti boyalar XIX. yüzyılın sonlarına kadar, boyacılığın gelişip yükselmesinde büyük âmil olmuşlardır. Hemen bütün renklerin bitkileri olmakla beraber önemli olanları, sarı rengi veren cehri ve safran, siyahı veren mazi ve niyahet kırmızı rengi veren kökboyadır. Anadolu, Rumeli ve diğer yerlerde yetişebilen bu nebâtlardan en önemlisi ve iktisâden gelişeni kökboyadır.<sup>1</sup>

Anadolu'nun hemen her tarafında yetişen bu nebât, Batı Anadolu'da bolca bulunan şap<sup>2</sup> ile boyacılıktaki önemini artırmıştır. Antik Philadelphia'nın daha XIII. yüzyıl başında Alaşehir adını almasını<sup>3</sup> şehrin boyacılığına atfedebiliriz. Osmanlıların ilk çağlarında, Alaşehir'in kızıl vîlâdîsinden sancak yaptıklarını ve kırmızı rengin oldukça çok kullanıldığını biliyoruz.<sup>4</sup> Alaşehir, Aydın, Bursa, Edirne ve Larissa Osmanlı İmparatorluğu'nun boyahaneleriyle meşhur şehirleriydi. Evliya Çelebi'ye göre, Alaşehir'de 70, Aydın'da yine o kadar boyahaneye mukabil, İzmir'de, Basmane civarından geçen Boyacı deresi etrafında yirmi boyahane mevcuttu.<sup>5</sup> Alaşehir ve Aydın'la berâber büyük bir kumaş sanayiine sahip olan Bursa da, Anadolu'nun boyacılık merkezlerindendi.

İzmir halılarında, Anadolu ve Suriye'nin ipekli dokumalarında, Tesalya ve Makedonya pamuklularında parlıyan Edirne veya Türk kırmızısı, Avrupa'da pek büyük bir şöhrete sahipti.<sup>6</sup> Türk kırmızısının esası kökboya olup, Anadolu ve Rumeli'de geniş bir kökboya ziraatını da peşinden sürüklüyordu.

Fazla nemli ve çorak olmamak şartıyla hemen bütün topraklarda kökboya yetişebilmektedir.<sup>7</sup> XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda : "Malatya, Siirt, Maraş, Diyarbakır, Beyrut, Akkâ, Cebel-i Lübnan, Şam, Trablus, Ankara, Kayseri, Kângırı (Çankırı), Konya, Isparta, Burdur, Teke (Antalya), Niğde, Teaz, Hudeyde sancaklarında, Trablusgarb vilâyetinde ve hususîyle Biga, Karesi (Balıkesir), Kütahya, İzmir, Saruhan

(Manisa) sancaklarında pek çok ziraat olunur; Zile, Tokat, Amasya, Köprü kazalarında dahi huda-yı nabit olarak pek çok yetişir"di.<sup>8</sup>

\* Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

<sup>1</sup> Fransızcası: garance, alizari; İngilizcesi madder; Almanca der Krapp'dır. Buna kızıl kök, kızıl boya, boyacı veya boyacılar kökü de derler. En yaygın ve batı Anadolu'daki kullanışı kökboya şeklindedir.

<sup>2</sup> Şap hakkında, bkz. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age*, I, II, Leipzig 1885; index.

<sup>3</sup> "Alaşehir" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, I, s.292.

<sup>4</sup> Aşık Paşa zâde, (Atsız neşri) 129; Neşri (Unat-Köymen neşri), I 205; T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, 1946 İstanbul, s. 7; "Bayrak" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, II, s.416.

<sup>5</sup> *Seyahatname*, IX, İstanbul 1935, s. 54, 96, 158.

<sup>6</sup> P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIII siècle*, 1911 Paris, s.438, 439; M. Collas, *La Turquie en 1861*, 1861 Paris, s. 70; S. Atayolu, "Türk Kırmızısı", *II Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943, s. 720; K. Dirik; *Eski ve Yeni Türk Halıcılığı*, İstanbul 1938, s. 39; Hasan Sabri, *Boyacılık Tarihinde Türkler*, İstanbul (tarihsiz), s.6,7.

<sup>7</sup> "Smyrne et son commerce extérieur", *Journal de Constantinople*, s.4421, 18 juillet 1864; M. Râsim, *Çiftçilik*, 1302-1307 İstanbul-Bursa, II, s. 251'de killi-kumlu, kireçli killi topraklarda kökboyanın iyi yetiştiğini söyler. Tecrübelere göre en iyi kök boya toprağı şöyleymiş : Hümüs %5, Kireç %41, kil ve kum da %27'şer.

<sup>8</sup> Hüseyin, *Memâlik-i Osmaniyenin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul 1303, s. 70-71; İbn'ül Cevad Efdaleddin, *Coğrafya-yı Umrani*, Dersaadet 1316, s. 160'da: Sivas, Mamure-t-ül'Aziz (Elazığ), Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Ankara, Konya, Kastamonu, Yemen, Trablusgarb ve bilhassa Aydın ve Hüdavendigâr (Bursa) vilâyetlerinde, yetiştiğini söyler. Keza; M. Rasim, *Çiftçilik*, II, 251; Hüseyin, *Memâlik-i Osmaniyenin Coğrafyası Ticârîsi*, İstanbul 1302, s. 10; *Konya*

# Madder



## Prof. Dr. Tuncer Baykara\*

Botanical dyes have played an important role in the development of painting until the end of XIXth century. Almost all colours have certain plants however the important ones are yellow weed and saffron that give yellow, Madder that gives arbor vitae and red.

The most important and economical one of these plants that can grow in Anatolian. Rumeli and other places is Madder.<sup>1</sup>

This plant that grows in almost every part of Anatolia has increased its importance in painting together with alum<sup>2</sup> that is widely found in western Anatolia. The painting skills in the city has led antique Philadelphia get the name of Alaşehir<sup>3</sup> in the beginning of XIIIth century.<sup>4</sup> As far as we know, in the first times of the Ottomans, flags were made from the crimson valley of Alaşehir and red was widely used as a colour. Alaşehir, Aydın, Bursa, Edirne and Larissa were the cities that were famous for their dye-houses in the Ottoman Empire.

According to Evliya Çelebi in Alaşehir and Aydın there were 70 dye-houses and in İzmir, around Basmane along Boyacı river there were 20 dye-houses.<sup>5</sup> Bursa, like Alaşehir and Aydın, was one of the dye centers of Anatolia with its textile industry.

Edirne and Turkish red shining in the Carpets of İzmir, Silk clothes of Anatolia and Syria and cotton clothes of Tasya and Macedonia was quite famous in Europe<sup>6</sup> the essence of Turkish red was Madder and it was being followed by a vast madder agriculture in Anatolia and Rumeli.

## Resim/Picture 1

Köksürgünleri (*Rubia tinctorum* L.)

(*Bitkilerden Elde Edilen Boyalarla Yün Liflerin Boyanması*, T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Küçük Sanatlar Sanayi Bölgeleri ve Siteleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1991, s.62)

Madder can grow in almost all types of soil if they are not very humid and arid.<sup>7</sup> By the end of the XIXth century in the Ottoman Empire "In the provinces of Malatya, Siirt, Maraş, Diyarbakır, Beyrut, Akkâ, Cebel-i Lübnan, Şam, Trablus, Ankara, Kayseri, Kângırın (Çankırı), Cony, Impart, Burdur, Teke (Antalya), Niğde, Teaz, Hudeyde, in Trablusgarb and Biga Savare (Balıkesir, Kütühya, İzmir, Saruhan (Manisa) people are involved in agriculture of madder. Even in counties of<sup>8</sup> Zile, Tokat, Amasya, Köprü madder is grown.

Cultivation of Madder, *Rubia tinctorum*<sup>9</sup> in Latin, is very hard and expensive.<sup>10</sup> Firstly, the acres called dye-acres should be smut five or six times even more and the stones in the soil must be sorted out. The smoothness<sup>11</sup> of the roots affects the quality of madder. After the acres are separated into lines of 100-120 cm wide with a distance of 40 cm in between, Madders are

\* Ege University, Faculty of letters.

Lâtinçe adı "Rubia tinctorum"<sup>9</sup> olan kökboyanın ziraatı oldukça ağır ve dolayısıyla masraflıdır.<sup>10</sup> Evvelâ, boyalık denen tarlaların beş altı defa, hatta daha fazla sürülmesi, topraktaki taşların iyice ayıklanması lâzımdır. Zira kökboyanın kalitesine tesir eden âmillerden birisi de köklerin düzgünlüğüdür.<sup>11</sup> Tarlalar, 100-120 cm. eninde ve aralarında 40 cm. kadar boşluk bulunan uzunlamasına şeritlere ayrıldıktan sonra iki yolla kökboya dikimi yapılır: Ekme veya fide dikimi. Genellikle hububata benzer şekilde ekimi yapılırsa da; bu türde çekirge afetine açık oluş sakıncalıdır.<sup>12</sup> Birçok yerlerde bunun yerine, fidelerinin dikimi tercih edilmektedir.<sup>13</sup> En iyisi olduğu için iki senelik kökboyadan alınan tohumlar, sıcak yerlerde Şubat ile Mart başında, serin yerlerde de Nisan'da toprağa verilir.<sup>14</sup> Fideler ise, yastıklarında bir sene kadar kaldıktan sonra, kışı ılıman geçen yerlerde Kasım, Aralık; soğuk geçen yerlerde ise Mart'ta herbir dönüme 400 kadar dikilir. Bitki yeşillendikten sonra, yabancı otlar ayıklanıp birkaç kere çapalanır. Ekim ayı sonlarında boşluklardan alınan toprakla fidanlar tamamen örtülür. Bu suretle bitkinin sap ve dalları arkadan gelen yılda kök haline gelir. Bu örtme işi sene iki defa, İlk ve sonbahar'da yapılır. Şayet tohum alınmak istenirse, örtme işi ilkbahar'da yapılmaz. Bu nebâtın gövdesi yonca kadar gıdalı olduğu gibi, tohumları da kışın ineklerin pek sevdikleri bir yemdir.<sup>15</sup> Ayrıca, bunun satılması, ağır ziraat masraflarını kısmen karşılayacak bir kazanç temin eder.<sup>16</sup>

Bitki geliştikçe kökün portakal rengi, kırmızıya döner. Genel olarak kırmızı olan bu nebât, toprağın terkibine göre sarı, pembe ve başka renklerde de olabilmektedir.<sup>17</sup> Bu değişme kurak yıllarla hafif topraklarda; sulak topraklarla yağmurlu senelerden daha çabuk olur.<sup>18</sup> Bu değişikliğin süresi üç ilâ altı senedir.<sup>19</sup> Kök üretimi Mayıs ayında başlar, Temmuz'da en yüksek seviyesine varır, Eylül'e ve hatta yağmursuz mevsimlerde Ekim'e kadar devam eder.<sup>20</sup> Sıcak yerlerde, kurutmak için güneşin sıcaklığı yeterli olduğu halde, soğuk yerlerde bu iş fırınlarda yapıldığından, kökler topraktan mümkün olduğu kadar geç çıkarılır.<sup>21</sup> Çıkarılan kökler, yıkanır, temizlenir, sıcak yerlerde açık havada, soğuk yerlerde fırınlarda kurutulur.<sup>22</sup> Ertesi yıla da bırakılabilen mahsulün yaz ve kış olarak iki devresi vardır.<sup>23</sup> Bir dönüm ortalama olarak 10-20 kantar (564, 495 - 1128, 991 kg) kök hasıl etmektedir.<sup>24</sup> Ortalama bir kökboya mahsulüne yapılan masraflar, satış değerinin yarısı kadardır.<sup>25</sup>

Kökboya yukarıda da zikrettiğimiz gibi, Anadolu'nun hemen her tarafında yetişebilmekteyse de, en iyisi ve en meşhuru Bakır Kasabası'nın mahsulüdür.<sup>26</sup> Kırkağaç yakınındaki bu kasabanınkinden başka Manisa, Akhisar ve Gelenbe'nin kökboyası da en iyiler arasındadır. Kıbrıs, Karaman ve Suriye'ninkiler ise düşük kalitelidirler.<sup>27</sup> Diğer taraftan Şam yöresi ve Kıbrıs'ta üretilen kökboyanın miktarı da azdır. XIX yüzyıl ortalarında Şam çevresinin ortalama üretimi 200.000 okka (256.989 kg), Kıbrıs'ınki de 350.000 okka (449.030 kg) idi. Elde edilen kökboyalar, Manisa, Kırkağaç, Akhisar, Kayacık, Demirci, Gediz, Şaphane, Gördes, Karahisar ve Balıkesir'den kara; Alaçatı, Sakız,

Karaman (Güney Anadolu yalıları), Rodos, Kıbrıs, Midilli, Suriye ve Yunanistan'dan deniz yoluyla İzmir'e gelir<sup>28</sup>, Kökboya ticaretinin en mühim ve yegâne merkezi İzmir şehridir.<sup>29</sup> Ayrıca Beyrut'ta da, çevre mahsulünün Avrupa'ya gönderildiği bazı muameleler yapıyordu<sup>30</sup>.

*Vilâyeti Salnamesi*, 2. defa, 1286 (1870), s.88-122; A. Synvet, *Traité de Géographie*

*Générale de l'Empire Ottoman*, 1872 Constantinople, s.190; *Journal de Constantinople*, 1648, 28 Aout 1861, "Garance"; A. Hamdi, *Usul-ü Coğrafya-yı Sagir*, 1288 İstanbul ve M. Rüştü, *Coğrafya-yı İstatistikî*, 1311 İstanbul'daki kayıtlar önemsizdir.

<sup>9</sup> A. Heilbronn-S. Akdik, *İspençiyari Nebabat*, İstanbul 1940, s. 117; Kuve-Mehmet Ali, *İlm-i Nebabat*, İstanbul 1291, s.II, 524, 525;

<sup>10</sup> M. Collas 1861, s. 171; aynı müellif, *La Turquie 1864*, Paris 1864 s. 210; Kökboya ziraatının usulü, M. Rasim II, s.249-263'de daha tafsilâtlı olarak anlatılmıştır.

<sup>11</sup> *Journal de Constantinople*, 4413, 8 juillet 1864 "Smyrne et son commerce extérieur".

<sup>12</sup> M. Collas s.1861, 173; 1864, s.218; *Journal de Constantinople*, 4421, sadece ekim usulünden bahseder.

<sup>13</sup> M. Collas 1861, s.173; 1864 s.218, M. Rasim, II, s.261, 262.

<sup>14</sup> M. Rasim, II, s.253-260; C. Scherzer, *Smyrne*, Leipzig 1880 (fr), 113, Mart; *Journal de Constantinople*, s.4421, Nisanı zikrederler.

<sup>15</sup> *Journal de Constantinople*, s.4421; M. Rasim, II, 260.

<sup>16</sup> F. Rougon, *Smyrne*, 1892 Paris, s. 115.

<sup>17</sup> M. Rasim, II, s.251; M. Hikmet, *Coğrafya-yı Umranî, Dersaadet* 1312, s. 56.

<sup>18</sup> *Journal de Constantinople*, s.4421.

<sup>19</sup> *Journal de Constantinople*, s.4421 ve M. Rasim, II s.258, 259 3 sene, M. Collas 1861, s. 173 ve *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 4. defa 1290, s. 135, 4-5 sene, C. Scherzer (fr), s.113 ise 5-6 yıl derler.

<sup>20</sup> *Journal de Constantinople*, s.4421; Scherzer (fr), s.113.

<sup>21</sup> M. Rasim, II, s.263.

<sup>22</sup> M. Rasim, II, s.263; M. Collas 1864, s.218.

<sup>23</sup> M. Collas 1861, s.173.

<sup>24</sup> C. Scherzer (fr), s.113; M. Rasim, II, 263'de : 3. yılda bir dönemden vasati 850 okka (1090, 503 kg) mahsul alındığını söyler.

<sup>25</sup> *Journal de Constantinople*, s.4421.

<sup>26</sup> *Journal de Constantinople*, s.4413; M. Collas 1861, 272; C. Scherzer (fr) s.113.

<sup>27</sup> M. Collas 1861, s.172; *Journal de Constantinople*, s.4413.

<sup>28</sup> *Journal de Constantinople*, s.4413' deki bu isimler aynı zamanda dahili kökboya ticaret merkezlerini de bildiriyor. Büyük Menderes vadisinde bu ziraat, bir parça Nazilli dolaylarında vardı. 1856'larda buradan İzmir'e 1300 kantar (73.384 kg); 1860'larda ise 80 ton kadar nakledildiği tahmin edilmekteydi; *Journal de Constantinople*, s.771, 15 fev. 1857; H. Clarke, *Report on the taraffic of Symrna*, London 1860 s. 24;

<sup>29</sup> *Journal de Constantinople*, s.4413; J. L. Farley, *The Resources of Turkey*, London 1862, s. 44; Aynı müellif, *Turkey*, London 1866, 62-64; M. Collas, 1861, 172.

<sup>30</sup> *Journal de Constantinople*, s.4413; J. L. Farley, *The Resources*, s.44'de İzmir'den 1857'de 301.065; Beyrut'dan ise 30.580 Sterlinlik ihracatı zikreder.

planted by two ways. Sowing or planting seedlings. Although it is generally planted like crops, this makes the acre conducive for the disaster of grasshoppers.<sup>12</sup>

In many places, planting seedlings is preferred instead.<sup>13</sup> Seeds taken from two year madder, which is the best, are planted into the soil in February and March in warm places, and in April in cold places.<sup>14</sup> Seedlings are planted in forms of 400 units for each hectares in March if the weinters are cad, in November and December if winters are warm, After the plant becomes green froeign plants and weeds are seperated than it is hoed for several times. Saplings are completely covered with the soil taken from the gaps, at the end of October In this manner, the stem and branches of the plant become roots. This covering process is performed twice a year, in spring and autumn. In case it is reouired to take seeds, covering is not done in spring. The body of this plan is nourishing, and its seeds can be used for feeding cows.<sup>15</sup> Moreover, the sales of this plant, makes profit to partly meet the heavy agriculture expenditures.<sup>16</sup>

As the plant grows, the root's color turns to orange, red. This plant which is generally red can be yellow, pink or any other color,<sup>17</sup> depending on the type of soil. This change happens faster in kurak years, in light soil, than it is in wet soil, in rainy years.<sup>18</sup> The change takes threetosiy years.<sup>19</sup> Root production starts in may reaches climax in july and goes untill September and even October in rainless seasons.<sup>20</sup> Although the temperature of sun is enough for drying in warm places, the roots are taken out of soil as late, as possible since this is done in furnaces in cold places.<sup>21</sup> The roots taken out are washed cleaned and dired in open air in warm places, in furnaces in cold places.<sup>22</sup> The product which can be left to the following year as well has two stages, summer and winter.<sup>23</sup> In one period, an average amount of (564, 495 - 1128, 991 kg). Madder can be produced.<sup>24</sup> The expenditure on an average madder product costs the half of its sales price<sup>25</sup>.

As mentioned above, madder can grow in everypart of Anatolia but the best and the most famous madder is the product of Bakır county.<sup>26</sup> Other than this county near Kırkağaç, the madders of Manisa, Akhisar and Gelenbe are also among the best. Madders of Cyprus, Karaman and Syria are of low quality.<sup>27</sup> On the other hand, the amount of madder produced in Şamand Cyprus is also low. In the midst of XIXth century the average production of şam, and Cyprus were (256.989 kg) and (449.030 kg) respectively. The madders obtained are brought to Izmir<sup>28</sup> by high way from Manisa, Kırkağaç, Akhisar, Kayacık, Demirci, Gediz, Şaphane, Gördes, Karahisar, Balıkesir and by ships from Alaçatı, Sakız, Karaman (Southern Anatolia Coast), Rodos Cyprus, Midilli, Syria and Greece. The one and only center for madder trade is Izmir.<sup>29</sup> Moreover, in Beirut, products to be sent to Europe also go through a similar process<sup>30</sup>.

The madder product that comes to Izmir with hemp bales of 2,5-3 kantars before exportation is generally

blended. The blend of Bakır, Alaçalı and Midilli products is accepted to have "Bakır" quality. The blend made by exual amounts of Şaphane and Karaman products is then added a certain amount of Cyprus product, However all the others can be exported alone other than the Cyprus product which is of low quality and must be added to a blend.<sup>31</sup> Both blended and separate madders are compressed in forms of squate bales of 6,5-7<sup>32</sup> kantars by steam or hydrolic machines.<sup>33</sup>

Exportation of this plant was made in XVIIIth century from Izmir which has long been the center of madder trade. As of 1787-1789, in Izmir holding half of the Madder exportation of the Empire, the value was amounting to 1.6%.<sup>34</sup> In these centuries, Iran, Syria and Eastern Anatolia goods dominating the trade in Izmir, have been channelized to another road so the foreign trade volume of Izmir has decreased and only products of Anotolia could be exported. Madder has been an important factor particularly in the formation of the trade in Izmir and Turkey which is dominated by Anatolian local products.

The most important purchaser of madder was England<sup>35</sup> that had the greatest weaving and textile industry but madder did not grow in England. With the seeds brought from Anatolia, planting seedlings is preferred. The seeds taken from two year madders which are the best, are planted in the soil in February and March in warm places and in April in cold places. 400 seedlings are planted in each hectares, in March in places with cold winter and in November and December in places with warm winter. After the plant becomes green, foreign weed and grass is seperated and the plant is hoed for several times. A significant madder agriculture had developed in Italy with the soil taken from the gaps at the end of October.<sup>36</sup> In the middle of XIXth century, Madder was ranking third after crops and silk in the foreign trade of Ottoman Empire. In 1860, mader was ranking second with 7.8%<sup>37</sup> after crops amounting to 54.7%, in the exportation of the Ottoman Empireto England Approximately 90% of the madder exported from Izmir were exported to England, Austria, France and America on a 3% basis and to Rumeli on a 1%<sup>38</sup> basis. Of course, these amounts can vary from year to year. For example, in 1857, exportation was made to England, Russia and Austria, on a 94%, 2.2%, 1.1% basis respectively. The rest has gone to various other countries.<sup>39</sup> 90% of the madder exportation in the Ottoman Empire was being performed from Izmir harbour.

We know the amount of this exportation for 1851-1872 and the following years.

Dahilden 2,5-3 kantarlık kenevir balyalarla İzmir'e gelen kökboya mahsülü ihraçtan önce umumiyetle harman edilir. Bakır, Alaçatı ve Midilli mahsüllerinin harmanı "Bakır" kalitesi addedilir. Demirci, Gördes, Şaphane ve Karaman mallarından eşit miktarlarda alınarak yapılan harmana biraz da Kıbrıs'ından katılır. Ancak, kalitesi çok düşük olup, mutlaka bir harmana katılması gereken Kıbrıs mahsülünden başka diğerleri yalnız olarak da ihraç edilebilirler.<sup>31</sup> Gerek harman edilmiş, gerekse ayrı ayrı duran kökboyalar, buhar veya hidrolik makinelerle 6,5-7 kantarlık<sup>32</sup> dörtgen balyalar halinde sıkıştırılır.<sup>33</sup>

Ötedenberi kökboya ticaretinin merkezi olan İzmir'den, bu nebatın ihracatı XVIII. yüzyılda da yapıyordu. İpek, pamuklu, bakır vs. nin İzmir ticaretini kapladığı bu yıllarda, kökboya ihracatı gerilerdeydi. 1787-1789'da, İmparatorluk kökboya ihracatının yarısını yapan İzmir'de ancak %1.6 gibi bir değere sahipti.<sup>34</sup> Bu asırlarda İzmir ticaretine hâkim olan İran, Suriye ve Doğu Anadolu malları XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başka yola çevrildiğinden İzmir'in dış ticaret hacmi daralmış ve sadece Anadolu mahsüllerini ihraç durumuna düşmüştür. İşte bilhassa Anadolu mahalli ürünlerinin İzmir ve Türkiye ticaretinde ön plana geçmelerinde ilk olarak kökboyayı görüyoruz.

Kökboyanın en önemli alıcısı devrin en mühim dokuma sanayiine sahip olup kendisinde de kökboya yetişmiyen İngiltere idi.<sup>35</sup> Anadolu'dan götürülen tohumlarla Fransa ve İtalya'da büyük bir kökboya ziraatı gelişmişti. Lâkin Anadolu kökboyasının kalitesi bunlardan daha üstündür.<sup>36</sup> XIX.yüzyıl ortalarında, kökboya, Osmanlı dış ticaretinde, hububat ve ipekten sonra geliyordu. 1860 yılında, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye ihracatında kökboya, %54.7 tutan hububat'dan sonra %7.8 ile ikincidir.<sup>37</sup> İzmir'den ihraç edilen kökboyaların ortalama olarak %90'ı İngiltere'ye, Avusturya, Fransa ve Amerika'ya, %3'er ve Rumeli'ye de %1'i gidiyordu. <sup>38</sup> Pektabi bu miktarlar yıldan yıla değişiklik gösterebilirler. Meselâ 1857'de ihracatın %94'ü İngiltere'ye %2.2 Rusya'ya, %1.1 Avusturya'ya, kalanı da çeşitli memleketlere gitmiştir. <sup>39</sup> Osmanlı İmparatorluğu kökboya ihracatının ortalama %90'ı İzmir limanından yapıyordu.

1851-1872 ve sonraki yıllara ait yer yer, bu ihracatın miktarını bilmekteyiz.

Bunlar da şöyledir :

1851-20.736 b. <sup>40</sup>	1858-26.807 b.	1865-7.891 b.	1872-11.322 b. <sup>43</sup>
1852,15.750 b. <sup>41</sup>	1859-28.800 b.	1866-7.987 b.	1881-1.135 b. <sup>44</sup>
1853-11.261 b.	1860-25.131 b.	1867-7.516 b.	1889-91.730 kg <sup>45</sup>
1854-13.075 b.	1861-25.429 b.	1868-8.362 b.	1891-321 b. <sup>46</sup>
1855-15.351 b.	1862-17.323 b. <sup>42</sup>	1869-8.112 b.	1901-61.399 kg <sup>47</sup>
1856-20.575 b.	1863-7.115 b.	1870-8.376 b.	
1857-23.931 b.	1864-7.437 b.	1871-9.755 b.	

Ayrıca; 1851'de 7.470.000 kg; 1852'de 5.670.000 kg<sup>48</sup>; 1857 de 6.330.000 kg veya 117.383 kantar (6.626.221 kg)<sup>49</sup>; 1858'de 187.603 kantar (10.590.110)<sup>50</sup>; 1859'da 200.000 kantar (11.289.916 kg) veya 11.000.000 kg<sup>51</sup>; 1860'larda 7.500 ton<sup>52</sup>; 1861'de 127.713 kantar (7.209.345 kg)<sup>53</sup> gibi değerleri de biliyoruz. Gerek balya miktarlarından, gerek

bu değerlerden, kökboya ihracatının en yüksek seviyesine 1859'da ulaştığını görüyoruz. Bu yılda İzmir ihracatında kökboya %31.6 gibi bir hisse ile birinci idi. 1851 yılında %22 ile, 1855 yılında ve 1858'de %22.2 hisseyle ilk sırada olduğu gibi, - bildiğimize göre -1852-1862 arasında ikinci ve üçüncü sırada yer değiştirmiştir.<sup>54</sup> 1862'den sonra 5-8 sıraya ve aşağı yukarı %4'lük bir hisseye sahiptir. 1873 ve bilhassa 1881'den sonra ihracattaki önemi hiç denecek dereceye inmiştir.<sup>55</sup>

<sup>31</sup> *Journal de Constantinople*, s.4413.

<sup>32</sup> Balyaların ağırlıklarının tesbiti için, 40 nolu nota bakınız.

<sup>33</sup> *Journal de Constantinople*, s.4421; C. Scherzer (fr), s.113.

<sup>34</sup> P. Masmon, *Histoire...* XVIII, s. 554.

<sup>35</sup> *Journal de Constantinople*, s.705, 26 Mai 1856.

<sup>36</sup> *Journal de Constantinople*, s.4421.

<sup>37</sup> J. L. Farley, *The Resources*, s.94.

<sup>38</sup> *Journal de Constantinople*, s.4421.

<sup>39</sup> X. Heuschling, *L'Empire de Turquie*, Bruxelles 1860 s. 208; 1851 yılında ise : İngiltere %96.4; Avusturya %3.2 ve pek az da Fransa hissedardır. *Journal de Constantinople*, s.399, 19 Sept. 1852.

<sup>40</sup> *Journal de Constantinople*, s.399'da 20.736 balya olarak verilen miktarı, X, Heuschling, s.128'de 7.470.000 kg addediliyor. Buradan her balya'nın 360,24 kg olduğu çıkar. Zaten C. Scherzer ve *Journal de Constantinople*, balyaların 6-7 kantar olduğunu söylerler. Bunlar ise : kantarı, Collas, Georgiades'in verdiği 56.532 ve 56.360 kg olarak almayıp, *Devlet Salnâmesi*, 1325, s. 427'deki rakamlarla 56.44958 kg kabul edersek, 338.697-395.147 kg olur. Ancak her yıl ihraç edilen balyaların ağırlıkları çeşitlidir : 1857'de 276 kg, 1859'da 392 ve 1862'd 314 kg olarak görüyoruz. Bu sebeple, bunları kg'a çeviremedik.

<sup>41</sup> X. Heuschling, 128'deki 5.670.000 kg'ın 360 kg'lık balyalara taksiminden.

<sup>42</sup> 1853-1862 arası, *Journal de Constantinople*, s.4421.

<sup>43</sup> Ch. Scherzer, *Smyrne* (Alm) Wien,1873 levha 4, 1863-1872 arası.

<sup>44</sup> D. Georgiades, *Smyrne*, Paris 1885, s.183.

<sup>45</sup> F. Rougon, s.116, 1625 kantar.

<sup>46</sup> V. Cuinet, *Turquie d'Asie*, III, s.430.

<sup>47</sup> İzmir Ticaret ve Sanayi Odaları İstatistiği, İzmir 1319,

<sup>48</sup> X. Heuschling, s.128.

<sup>49</sup> X. Heuschling, s.208, J. L. Farley, *The Resources*, s.44, 94.

<sup>50</sup> J. L. Farley, *The Resources*, s.44, M. Collas 1861, s.172.

<sup>51</sup> A. Suavi, *Türkiye 1288*, Paris, s. 5; Aynı müellif, *Türkiye 1290*, Paris, s. 29; ve naklen : Hasan Fehmi, *Cografya-yı Sinaî ve Ticarî*, İstanbul 1307, s. 178; Aynı müellif, *Cografya-yı Ziraî, Sinaî ve Ticarî*, Dersaadet 1311, s. 66; Mehmed Hikmet, s. 56; İbn'ül Cevad Efdaleddin, s.160.

<sup>52</sup> H. Clarke, s.24.

<sup>53</sup> *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, 13 Rebi'ül evvel 1279.

<sup>54</sup> 1855'e ait olanı *Ceride-i Havadis*, 780, 5 Receb 1272'den; verilen yüzdeler doğruluğuna emin olduklarımızdır. Meselâ 1857'e ait olan da, kuruş, frank ve sterlinle verilen değerlerle, %11.5, %12 %12.3 gibi rakamlar elde ediliyor ki, bu sene kökboya, kuru meyveler ve palamutdan sonra 3' üncüdür.

<sup>55</sup> Meselâ 1871'lerde %3.2 ile 7. sırada yer alır. 1881'de ise ancak %0.1'lik bir hisseye sahiptir.



Resim/Picture2

Kökboya (*Rubia tinctorum* L.)  
Madder (*Rubia tinctorum* L.)  
(R.Karadağ Arşivi'nden).

The amounts are as follows:

1851-20.736 b. <sup>40</sup>	1858-26.807 b.	1865-7.891 b.	1872-11.322 b. <sup>43</sup>
1852,15.750 b. <sup>41</sup>	1859-28.800 b.	1866-7.987 b.	1881-1.135 b. <sup>44</sup>
1853-11.261 b.	1860-25.131 b.	1867-7.516 b.	1889-91.730 kg <sup>45</sup>
1854-13.075 b.	1861-25.429 b.	1868-8.362 b.	1891-321 b. <sup>46</sup>
1855-15.351 b.	1862-17.323 b. <sup>42</sup>	1869-8.112 b.	1901-61.399 kg <sup>47</sup>
1856-20.575 b.	1863-7.115 b.	1870-8.376 b.	
1857-23.931 b.	1864-7.437 b.	1871-9.755 b.	

Moreover, among the other values we know are: 7.470.000 kg<sup>48</sup> in 1851, 5.670.000 kg in 1852, 6.330.000 kg<sup>49</sup> or 6.626.221 kg in 1857, 10.590.110 kg<sup>50</sup> in 1858, 11.289.916 kg<sup>51</sup> or 11.000.000 kg in 1859, 7500<sup>52</sup> tons in 1860, 7.209.345 kg<sup>53</sup> in 1861. The bail amount and these values show us that, the madder exportation has reached the climax in 1859. That year, Madder was ranking first with a share of 31.6% in the exportation of İzmir. It was again ranking first in 1855 and 1858 with shares of 22% and 22.2% respectively. As far as we know it has ranked second and third<sup>54</sup> between 1852-1862. After 1862 it has ranked 5th-8th and had a share of 4%. In 1881 and especially after 1881, its significance in exportation has decreased almost down to zero.<sup>55</sup>

It can be said that madder cultivation has no trace and memory today.<sup>56</sup> The most important agriculture of Anatolia in the middle of the XIXth century has lost its importance to a great extent after 25 years. As can be seen in the exportation amounts, this has been a gradual fall, A new attempt has been made to increase

the amount of exportation about 1872, even in 1881<sup>57</sup>. However, the collapse has become more rapid after this 1881.<sup>58</sup> There are many reasons to this collapse. English textile industry was short of cotton during the American civil war and this was more important than the issue of madder. In these years, a general campaign has been opened to encourage cotton agriculture in Anatolia. As of 1861, one kantar of madder produced in Bakır was 250 kuruş and the same amount of Kirkağaç cotton was 390 kuruş.

The decrease in the price of madder which is a product of 3-6 year period of labour- and cotton which has become more significant are the causes of the agricultural variations.<sup>59</sup> In the early of 19th century, the madder fields of Tesalya and Macedonia in Rumeli left their places to cotton and tobacco.<sup>60</sup>

There's no doubt that, the explanation of madder and the economical price of alizain dye are also some other factors of the decrease in the price of madder.

Kökboya ziraatı için, bugün hiç bir iz ve kalıntı ihtiva etmediği söylenebilir.<sup>56</sup> Anadolu'nun XIX. yüzyıl ortasındaki bu en mühim ziraatı hemen bir çeyrek yüzyıl geçince önemini büyük ölçüde kaybetti. İhraç miktarlarında da görüldüğü gibi bu düşüş kademeli olmuş, 1872'ye doğru, hatta 1881'de yeni bir hamle yapmak istemiştir.<sup>57</sup> Ancak bu tarihten sonra gittikçe hızlanan bir çöküş göstermiştir.<sup>58</sup> Bu düşüşün sebepleri çeşitlidir. Amerikan iç harbi sırasında, İngiliz, dokuma sanayii pamuk sıkıntısı çekiyordu ki bu boyadan da önemliydi. Bu yıllarda, Anadolu'da pamuk ziraatını teşvik için umumî bir kampanya açılmıştır. 1861 yılında, Bakır malı kökboyanın kantarı 250 kuruş iken, Kırkağaç pamuğunun aynı miktarı 390 kuruştur. Üç ilâ altı senelik yorucu bir emeğin mahsülü olan kökboya fiyatının gerilemesi, pamuğun ise önem kazanması, bu sahaların ziraat değiştirmesinin başlıca âmili oldu.<sup>59</sup> Daha önce XIX. yüzyılın ilk yarısında Rumeli'de Tesalya ve Makedonya'nın kökboya sahaları yerlerini tütün ve pamuğa bırakmışlardı.<sup>60</sup> Kökboya fiyatının düşmesine şüphesiz sentetik "kökboyanın" keşfi (1869) ve alizarin boyalarının daha iktisadî oluşu da çok tesir etmiştir. Kökboya fiyatları bir ara 1872'ye doğru yükselir gibi oldu. Fakat 1877'de Bakır malı kökboya 100 kuruşa düşmüş, pamuk ise 360 kuruş civarında bulunmuştur.

Önceleri 200.000 kantarlık (500.000 liralık) ihraç zamanları hasretle anılır, hâlen (1890 yılları) ihracatın 5.000 liraya düştüğüne yakınılırken<sup>61</sup>; 1905'lerde 5000 liralık ihraç zamanı dahi gıptayla yâdedilir olmuştur.<sup>62</sup> Anadolu yerli halkının ve Osmanlı fabrikalarının kullanması<sup>63</sup>; nihayet nefâset ve dayanıklılığı kökboyanı ve ziraatını devâm ettiremedi.<sup>64</sup> Kimya sanayiinin öldürdüğü bu ziraatı bugün belki hatıra kabilinden de olsa bulmak imkânı yoktur. Cehri, mazi ve safran mevcudiyetlerini kökboyadan daha uzun müddet devâm ettirmişlerdir. Kökboyanın Türk kırmızısına katılan rengi, eski Türk halılarında ve kumaşlarında hatıra olarak parlıyacaktır.

1. Kökboya ziraatı ile ilgili olarak 1845-46 yıllarındaki durumu yansıtan, Temettüat tasniflerinde dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Bu tasnif yakında kullanıma açıldığından, üzerinde yeni yeni ayrıntılı çalışmalar yapılabilmektedir. Bu belgeler arasında konya şehriyle ilgili olarak verilen bilgilerde, kökboya ile ilgili bir kayıt vardır.

Buna göre Konya Şehrinde, Şeyh Alaman Çavuşoğlu Cemaati Mahallesi sakinlerinden, 8. sıradaki Belvan (=Pehlivan)-Ali'nin oğlu Mustafa'nın, aslında hizmetkar olduğu kaydedilmiştir. Fakat emlaki arasında şu kayıt vardır :

"**Kök boyalık**, dönüm: 0.5; Altmış senesinde zer olmağla altmış yedi senesinde hasılat alınacağı" (Başbakanlık Arşivi, Temettüat Tasnifi, nu: 10264).

Öteki kayıtlara göre 4-5 senede hasılat alınabilirken, anlaşılıyor ki Konya yöresinde, daha verimli ve bol ürün elde edilmek için kök-boya, toprakta yedi sene kalabiliyordu: : 1844 yılından 1851 yılına kadar.

2. Boya, XIX. yüzyıl ortalarında, Türk ülkesindeki en

önemli ziraat çeşitlerinden birisidir. 1858 tarihli ünlü Osmanlı Arazi Kanun-nâmesi, bu etkili ziraatın izlerini taşımaktadır. Çünkü mirî arazinin boş bırakılmayıp, üzerinde ekilebileceği sayılan, dört önemli ziraat türü arasında "boya" bitkisi de bulunmaktadır (9. madde) : Bu madde aynen şöyledir :

"Ziraat ve hırâsate kabiliyeti olan arazi-i emîriyeye her dürlü şey, yani **buğday ve arpa ve pirinç ve boya ve hububat-ı saire** ekilür ve icar veyahud iare ile ekdirülür ve mahlulât faslında beyan olunacak i'zar-ı sahîheden biri tahakkuk etmedikçe tatil olunamaz."

Görülüyor ki, kökboya ziraatı, XIX. yüzyıl ortalarında, gıda ile ilgili üretimin dışında, fakat onlar derecesinde önemli bir ziraat idi. ●

### Resim/Picture3

Cehri (Rahamnus petiolaris Boiss)  
Cehri (Rahamnus petiolaris Boiss)  
(R.Karadağ Arşivi'nden).

<sup>56</sup> Hamid Sâdi (Selen) 1925'lerde Aksaray, Amasya ve Sivas taraflarında yetiştirildiğini söyler, *İktisadî Coğrafya, Türkiye, İstanbul 1926*, s. 162; Hasan Sabri de "huda-yı nâbit" olarak rastlandığını zikreder.

<sup>57</sup> Kökboyanın dahil olduğu nebâti boyalar, 1881 yılı Türkiye ihrâcâtında 7.055.383 kuruşluktu. Aynı yıl boya ithalâtı ise 6.940.249 kuruştur ve bu yıl, 1878'den bu tarafa boya ihracatının fazla olduğu tek yıldır. Sonraki yıllarda ihraç, ithalatın 1/4'üne düşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu ticaret-i hariciye istatistikleri, tarihsiz İstanbul (1296-1300 arası).

<sup>58</sup> *Karesi Vilâyeti Salnâmesi*, 1305 (1888) s. 67 : "Mukaddemâ Balıkesir Havâlisinde kökboya ve alçiçek ziyade zer olunmakta idiye de Avrupaca revâcî tenâkus edilince işbu ziraât-ı nafîa terk edilmiştir".

<sup>59</sup> 1862-72 Pamuk-kökboya fiyatları, Scherzer'in Almancasında Levha 1 ve 4'de vardır.

<sup>60</sup> *Journal de Constantinople*, s. 4413; M. Collas, 1861, s.170, 171.

<sup>61</sup> *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, 10. defa, 1304, s. 375; 13. defa 1307, s. 713, H. Fehmi 1307, s. 179, 1311 s. 66; İbn'ül Cevad Efdaleddin, s.160.

<sup>62</sup> Cevad Sami-Hüsnü, *Nevsâl-i, İktisad*, İzmir 1323, s. 44.

<sup>63</sup> *Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 12. defa, 1301 (1884), s. 287, M. Collas, 1864, s. 218.

<sup>64</sup> Hasan Fehmi bu düşüşün başlıca sebebinin, çiftçilerin ziraatına itina etmemesi ve köklerin ağır çekmesi için hileyeye başvurmaları olduğunu söyler. *Coğrafya-yı Sınâi ve Ticarî* 1307, s. 179;1311, s. 66.

The prices of madder had tended to increase in 1872 but, by 1877, the price of madder produced in Bakır city, decreased to 100 kuruş and the price of cotton also decrease to 360 kuruş.

People in 1905's were pleased by the export days<sup>61</sup> costed 5000 Lira<sup>62</sup> although they were complaining that amount of export in 1890's.

Neither the durability of maseks nor the usage of Ottoman factories<sup>63</sup> could manage to help the agriculture of madder.<sup>64</sup> It's now impossible to find this agriculture which had killed by chemical industry. Yellow weed, arbour vitae and saffron agriculture managed to survive in contraction with madder. The Turkish carpets and fabrics will be a reminiscent of the color of madder mixed in Turkish red.

1) In the profit arrangement charts, there're significant varres of madder agriculture in 1845-46. There're registers

on madder in there charts about Konya city. According to the register, madder was capable of staying under the soil of 7 years in Konya although 4-5 years in the other places.

2) Dye was one of the most important type of agriculture in Turkey in the middle of 19th century. 1858 famous Ottoman Law of Land has the trace about this important type of agriculture because dye was one of the four type of agriculture of the public land. The related article is such:

"Bran, beat, rice and dye shall be planied to the land which is proper for agriculture and the plantation cant be suzed until it is declared".

As can be sun, the madder agriculture was one of the most important type of production in the middle of 19th century although it was not someting about food. 

